

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ

ЈЕВРЕЈИ

Уређивачки одбор

- Мр Зоран Комадина, редовни професор (декан)
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Милош Ковачевић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Драган Бошковић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Бранка Радовић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Јелена Атанасијевић, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Анђелка Пејовић, редовни професор
Филолошки факултет, Београд
- Др Владимир Поломац, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Никола Бубања, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Часлав Николић, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Мирјана Мишковић Луковић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Катарина Мелић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Персида Лазаревић ди Ђакомо, редовни професор
Универзитет „Г. д Анунцио”, Пескара, Италија
- Др Ала Татаренко, ванредни професор
Филолошки факултет Универзитета „Иван Франко”, Лавов, Украјина
- Др Зринка Блажевић, редовни професор
Филозофски факултет, Загреб, Хрватска
- Др Миланка Бабић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет Источно Сарајево, Босна и Херцеговина
- Др Михај Радан, редовни професор
Факултет за историју, филологију и теологију, Темишвар, Румунија
- Др Димка Савова, редовни професор
Факултет за словенску филологију, Софија, Бугарска
- Др Јелица Стојановић, редовни професор
Филозофски факултет, Никшић, Црна Гора

Уредник

- Др Драган Бошковић, редовни професор (одговорни уредник)
Др Часлав Николић, ванредни професор

Рецензенти

- Др Душан Иванић, редовни професор (Београд)
Др Александар Јерков, редовни професор (Београд)
Др Драган Бошковић, редовни професор (Крагујевац)
Др Катарина Мелић, редовни професор (Крагујевац)
Др Богуслав Зјелински, редовни професор (Познањ, Пољска)
Др Душан Маринковић, редовни професор (Загреб, Хрватска)
Др Роберт Ходел, редовни професор (Хамбург, Немачка)
Др Ала Татаренко, ванредни професор (Лавов, Украјина)

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ
Зборник радова са XV међународног научног скупа
одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу
(30–31. X 2020)

Књига II/2

ЈЕВРЕЈИ

Уредници

Проф. др Драган Бошковић
Проф. др Часлав Николић

Крагујевац, 2021.

САДРЖАЈ

1

Часлав В. НИКОЛИЋ

БАРКА И АУТОПОЕТИКА: СИМБОЛИЧКЕ ФОРМЕ
ВОДЕ, ПЛОВИЛА И ПУТОВАЊА У СТАРОМ ЗАВЕТУ И У
РОМАНУ О ЛОНДОНУ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ / 9

Никола З. ПЕУЛИЋ

ТРАНСФОРМАЦИЈА БЕСТИЈАРИЈУМСКОГ КОМПЛЕКСА
СТАРОЗАВЕТНЕ КЊИГЕ ПРОРОКА ЈОНЕ У РОМАНУ
О ЛОНДОНУ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ / 29

Ђорђе Р. РАДОВАНОВИЋ

ЈЕВРЕЈСТВО КАО „ЧЕТВРТИ СВЕТ” АНДРИЋЕВЕ ТРАВНИЧКЕ ХРОНИКЕ / 39

Снежана С. БАШЧАРЕВИЋ

ПЛАЊАЊЕ КРИВИЦЕ (ПЕТ ЈЕВРЕЈСКИХ ЛИКОВА
У АНДРИЋЕВИМ ПРИПОВЕТКАМА) / 57

Сања В. ГОЛИЈАНИН ЕЛЕЗ

ПРОЦЕСУАЛНА ДУХОВНОСТ ЈЕВРЕЈСКЕ ТЕМЕ
У АНДРИЋЕВОЈ ПОЕТИЦИ (ИСТИНЕ) КАО ВИД
ОНТОЛОГИЗАЦИЈЕ ХРОНОТОПА ГРАДА / 67

Марија М. ШЉУКИЋ

ПОЈЕДИНАЧНО И КОЛЕКТИВНО ПАМЋЕЊЕ КАО ПОЕТИЧКА
КОНСТАНТА У ЈЕВРЕЈСКИМ ПРИЧАМА ИВЕ АНДРИЋА / 81

2

Анка Ж. СИМИЋ

ПСАЛМИ У СТАРОМ ЗАВЕТУ И СРЕДЊОВЕКОВНОЈ
АПОКРИФНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ / 91

Николина П. ТУТУШ

СЛИКА РАЈА У СРПСКОЈ СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ЦРКВЕНОЈ ПОЕЗИЈИ / 101

Предраг З. ПЕТРОВИЋ

БОГОДЕЈСТВЕНА СВЕДОЧАНСТВА БИБЛИЈСКИХ ИДЕОГРАМА / 117

Ђорђе М. ЂУРЂЕВИЋ

ПРЕЖИЦИ МАТРИЈАРХАТА У МАРИОЛОГИЈИ ПРАВОСЛАВНЕ
БОГОСЛУЖБЕНЕ ХИМНОГРАФИЈЕ / 129

Александра Д. МАТИЋ

КРАЉ СОЛОМОН У ЈЕВРЕЈСКОЈ И СРПСКОЈ
УСМЕНОЈ ТРАДИЦИЈИ / 145

Ана С. ЖИВКОВИЋ
ЈЕРУСАЛИМ У РЕЛИГИОЗНОМ ЕПУ ИСТОРИЈА О ПОСЛЕДЊЕМ
РАЗОРЕНИЈУ СВЕТАГО ГРАДА ЈЕРУСАЛИМА ВИКЕНТИЈА РАКИЋА / 165

Срђан В. ОРСИЋ
ЈЕВРЕЈИ У СРПСКОМ РОМАНУ 19. ВЕКА / 175

3

Василије К. МИЛНОВИЋ
СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ КАО ИЗВОР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ
И РАЗУМЕВАЊЕ ХОЛОКАУСТА: СРПСКИ И ЈЕВРЕЈСКИ
НАРАТИВ СТРАДАЊА У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ / 185

Јелена Н. АРСЕНИЈЕВИЋ МИТРИЋ
СТРАДАЊЕ СРБА И ЈЕВРЕЈА У РОМАНУ
ЈАСЕНОВАЦ ЉУБЕ ЈАНДРИЋА / 203

Krinka B. VIDA KOVIĆ PETROV
RETHINKING THE HOLOCAUST NOVEL IN YUGOSLAVIA: FROM HINKO
GOTTLIEB TO ALEKSANDAR PETROV'S LIKE GOLD IN FIRE / 225

Dubravka K. BOGUTOVAC
NOSAČ SAMUEL KAO NOSIVA SINEGDONA / 239

Andrijana A. NIKOLIĆ
RADOST I TUGA SAMOKOVLJINIХ ЈЕВРЕЈА / 247

Ђорђе Н. КЕБАРА и *Стеван М. МИЛОВАНОВИЋ* (Данијел Перахија)
СОЦИОКУЛТУРОЛОШКЕ ОСОБЕНОСТИ БЕОГРАДСКИХ
ЈЕВРЕЈА У ЗБИРЦИ ПРИЧЕ СА ЈАЛИЈЕ ХАИМА С. ДАВИЧА

Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ
ТО „ПОДМУКЛО ДЕЈСТВО БИОГРАФИЈЕ”:
ПРИПОВЕТКА „АПАТРИД” ДАНИЛА КИША / 277

Тамара М. ЉУЈИЋ
КАПО – ТИТУЛА НЕМОГУЋНОСТИ ПОСТОЈАЊА
ИЗМЕЂУ „МИ” И „ОНИ” / 287

4

Оља С. ВАСИЛЕВА
„ГРОЗНИЦЕ ЈЕДИНСТВА” СТАНИСЛАВА ВИНАВЕРА / 299

Александра В. ПАУНОВИЋ
ЈЕВРЕЈИ У ПОЕЗИЈИ РАШЕ ЛИВАДЕ: КОЛИКО НИСКО ДО БОГА? / 309

Сузана Р. БУНЧИЋ
ПРИПОВИЈЕДНЕ СТРАТЕГИЈЕ И ПРИЧА
У РОМАНУ ДОСИЈЕ ШЛОМОВИЋ / 325

Јована Б. КОСТИЋ
ЕФЕКАТ ХОЛОКАУСТА У РОМАНУ ГЕЦ И МАЈЕР ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 337

Марија С. ПАНТОВИЋ

„ОНЕ ГОВОРЕ СВОЈИМ ОДСУСТВОМ, ОНИМ ШТО НИКАДА
НЕЋЕ БИТИ”: О ПРИСУТНОМ ОДСУСТВУ У РОМАНИМА
ЦИНК И МАМАЦ ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 347

Дина М. ЛИПЈАНКИЋ

ИЗМЕШТЕНОСТ ИДЕНТИТЕТА У ЕГЗИЛУ И НОСТАЛГИЈА ЗА
ИДЕНТИТЕТОМ У СНЕЖНОМ ЧОВЕКУ ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 357

Александра В. ЧЕБАШЕК

ТРАГОВИМА СМРТИ У РОМАНУ АЛЕКСАНДРА
ХЕМОНА ПРОЈЕКАТ ЛАЗАРУС / 369

Gordana M. TODORIĆ

PROBLEM RAZGRANIČENJA SVETOVA
– SEMPER IDEM ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА / 379

Миливоје В. МЛАЂЕНОВИЋ

ЈЕВРЕЈСТВО ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ДЕТЕТА У РОМАНУ
SEMPER IDEM ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА / 387

Зорица Н. МЛАДЕНОВИЋ

ИНТЕРТЕКСТУАЛНИ ПЛУРАЛИТЕТ У ПЕСМИ
„ДО ВИЂЕЊА ДАНИЦЕ” РИЧАРДА БЕРЕНГАРТЕНА / 397

1

Сања В. ГОЛИЈАНИН ЕЛЕЗ¹
Универзитет у Новом Саду
Педагошки факултет
Катедра за језик и књижевност

ПРОЦЕСУАЛНА ДУХОВНОСТ ЈЕВРЕЈСКЕ ТЕМЕ У АНДРИЋЕВОЈ ПОЕТИЦИ (ИСТИНЕ) КАО ВИД ОНТОЛОГИЗАЦИЈЕ ХРОНОТОПА ГРАДА

У раду се настоји истражити процесуална духовност јеврејства и јеврејске теме („дуга борба њихових живота“) у онтологизацији Андрићеве романтичарске визије босанских националних идентитета и (пост)модернистичке иманенције и херменеутике Бића и Бивства. У приповедачком и есејистичком дискурсу актуализује се циклотворност естетског Бића у илуминативној матрици сарајевског хронотопа. Истражују се онтолошке премисе старозаветног, историјског, психолошког, идентитетског, родног и маргиналног аспекта карактеризације ликова у поетској духовности процесуалне форме Андрићевог дискурса – од утицаја експресионистичке поетике, илуминативне цитатности библијске легенде у „Победнику“ (1922) до реминисцентности *сфрадије* у онтологизацији историјске рељефности и саркастичне антиутопије („Писмо из 1920. године“, „На јеврејском гробљу у Сарајеву“, „Деца“, „Бифе *Титаник*“, „Легенда о побуни“) у експлицитној и имплицитној Андрићевеј „поетици детаља“ као образцу и симптому издвојености и општости у онтологизацији балканске историје и есхатолошке визије.

Кључне речи: Андрић, поетика детаља, поетска духовност, процесуална форма, Јевреји, онтолошки, (естетско) Биће

Поетичке и херменеутичке премисе аутореференцијалности знака

Кад од двога учините једно, и кад унутарњу страну
 учините као извањску и извањску као унутарњу, и
 горњу страну као доњу страну, [...] лик уместо лика
 – тад ћете ући у краљевство.

(*Еванђеље по Томи*, Ужаревих 2011: 21)²

Андрићево „умеће приповедања“ (као особен наративни систем) постаје знаковита основа преображаја испитивања (пост)структуралистичких стратегија у актуализацији значења текста као генеративне матрице идентитета *Андрићеве визије света*. И у ревидирању поетичких образаца интенционалности ауторског криптограма, и у субверзивној активности симптоматичког гледишта или адаптивних интерпретативних токова (Абот 2009: 177), ново читање Андрићевог дела реактуализује динамику фокализације и дискурса као темељне узусе не само поетске духовности већ и у наративној полифонији указује на премисе онтологизације као тражени оквир идеолошке платформе – где је моћ

¹ snjelez@gmail.com

² Еванђеље по Томи (коптски језик, могуће изворно на арамејском) – збирка Исусових изрека, ранохришћански спис, не налази се у канону *Новог завјешта*. Пронађена је тек у 20. веку, рукопис садржи 114 изрека које се приписују Исусу, од којих се око половине налази и у канонским јеванђељима *Новог завјешта*, док су остале изреке биле непознате пре открића.

приче актуализована и као „идеолошки формант наше свијести о свијету” (Лешић 2012: 54). У непрестаном афирмативном приступу књижевнокритичке рецентности, сакрализацији и(ли) табуирању Андрићевог дела, често му је одузимана могућност да делује једним од својих највреднијих агенаса – дубоком историјско-антрополошком и политичком проницљивошћу којом дело, опсесивно преокупирано човековом егзистенцијом и његовом историјском судбином, „засијеца у тај свијет бавећи се његовим најболнијим и најмрачнијим питањима у непоткупљивој жељи да га расвијетли и разумије у емпатијској потреби за његовим искупљењем и ослобођењем од повијесног фатума” (Ловреновић 2012: 15). Савремена запажања обезбеђују и нову концептуалност Андрићевој епској фази и целокупном приповедачком, критичком и есејистичком делу у контексту онтолошког прозирања раних кодова и облика контемплативне, медитативне, дневничке, интимно-исповедне лирике и експресионистичке прозе. *Ex Ponto* (1918) и *Немири* (1920), књиге лирске прозе у времену доживљајно-контемплативног обрачуна са собом (процес преображаја „огњеног ја”³ – кривња, спознавање кривње и потрага за аутентичном субјективношћу и коначни исход у помирену и пронађеном *ја*) – које као „мање успеле” за живота писац није уврстио у своја сабрана дела – у једној циклотворној или радијалној актуализацији егзистенцијалног и онтолошког питања исказују се као почетни простор проницања драме исповести, али и конзистентности ширих историјских и културолошких тема, библијске цитатности и митских обриса хуманистичке амбивалентности. У напору да изнађе ону синкретичку форму којом би објединио осећај и рефлексију о њему, којом би помирио максималну отвореност значења речи, да се реч и слика синтагматски повежу у рефлексију о њима, „Андрићев лирски ја, кренувши из модернистичке парадигме, проналазио се у импресионистичкој, неосимболистичкој и експресионистичкој организацији језичног материјала” (Маринковић 2003: 5–15). Управо ове поетичке особености младог Андрића препознају се и у великим прозним структурама (од песама у прози до лирских и прозних записа компонованих без чврсте фабулативне основе, са богатим и бројним микронаративним целинама у основи приповедне линије приче).

Од драмско исповедних, унутрашњих разговора са душом, настојећи да пронађе приповедачке облике у којима би транспоновао властиту визију света као скицу (пишчеве) свести о сопству, Андрић је *реч-пронађеницу* налазио и актуализовао употребљавајући процесуалну форму грађе у дијалогском критицизму, непосредном нарацијом и причом о актуелним и историјским збивањима и личностима, неретко тежећи ка алегоријском уопштавању историје и легенде у стваралачкој дијахронијској и цикличној интенцији, груписањем приповедних фрагмената интеграционом динамиком личности, топоса или времена (Живковић 1994: 316) – односно дајући оно што је „конкретно сржно и поетски веродостојно” (Леовац 1999: 168). Тако је тражена константа Андрићевог *шрагишног хуманизма* везана управо за континуитет његове лирике, исходно актуализоване у тананом рефлексивно-исповедном тону лирског дневника *Ex Ponto*, а медитативна својства лирике, остварена у кратким прозним формама (дневничким записима) *Немира*, приближавају поетски текст приповедачком, у којем се палимпсестно читава циклотворна лирска рефлексија о сталности, непроменљивости и неизменљивости света само једне стварности „са вечитом плимом и

3 Ослобађање свога „ја” и свега личног као стваралачки став Андрић наговештава већ у *Ex Ponto*: „Нека овај од Бога послан бол сажеже све моје у мени, нека спали огњено ја као рану и нека ме исцијели од посртања на путу жеља и маштања” (Андрић 1975: 86).

осеком нама само делимично познатих а увек несумњиво истих закона”. Како је запажено, „управо нас Андрићева наративна поезија, а не нека (његова) филозофија приближава тајни о људској егзистенцији, како је садржи поетска духовност његовог дела” (Леовац 1999: 161).

У контексту претходних истраживања, поетички и херменеутички обриси савременог читања Андрићевог дела као да структурно-семиотички описују путању од *мимезе* до *дијегезе*, односно од мимезе као „референцијалне заблуде” (Рифатер) до семиозе, као пут од значења до смисла, што се моделативно може актуализовати двослојном *Мубијусовом шраком*, којој је за дохваћање саме себе, тј. за изградњу ауторефлексивне релације, односно аутореференцијалног знака (као нужан и довољан услов), потребно само једно удвајање (једно понављање), где се почетна *једнослојна двостраност* (оријентабилност) преображава у *двослојну једностраност* (неоријентабилност) приповедне стварности и поетске духовности процесуалне форме.⁴

Онтолошки обриси јеврејске теме у Андрићевом делу – рана поетска исходишта

Уврстивши у истраживачки фокус књиге *Јеврејски писци у српској књижевности* (1998) књижевна имена попут Исака Самоковлије, Станислава Винавера, Давида Албахарија, Оскара Давича, Александра Тишме, Данила Киша и Филипа Давида – Предраг Палавестра, аутор ове запажене студије, констатује да иако ова књига није обухватила Андрићево стваралаштво, Иво Андрић је писао о Јеврејима и јеврејским темама више и боље него већина јеврејских приповедача у српској књижевности (Палавестра 1998). Шира семантичка обухватност и следственост антрополошког оквира овог мотивског комплекса аналитички се прониче и литерарно наговештава жанровском полифонијом медитативног и лирског тоналитета Андрићеве друге књиге *Немири* (1920). На рубу циклизације лирске прозе, између немира и усуда – извучи се снажна рефлексивна нит у прозирању егзистенцијалног апсурда човека на стратишту неизвесности и скепсом преломљене вечности. Насиље и револуција, у обухвату радијалности и амбивалентности пада и тријумфа – актуализовани су у лирско-медитативном запису експресионистичког иктуса и субверзивној интонацији апострофираног записа „Изнад победа” (*Немири*, циклус „Немир дана”, 1920). У страдању *мало* човека, изнуђени пацифизам индивидуалне свести само је контрапункт тихом жртвенику непојамног ратног терета, али не и плена:

„Бог држи руку на тјемени побијеђених, а победник је сам и његова радост пламти и гасне. Све што је наде, утјехе и љепоте на свијету открива се очима побијеђених; побједници су слијепи, дрхте и горе, и немају ништа до своје дивље пламене радости иза које остаје пепео.

Јер што су друго данашње побједне него сутрашњи поразе? [...] Ко ће побиједити човјека?

[...] Нема пораза ни побједа него увијек и свуда, код поражених једнако као и код побједника, нападнени и понижен човјек.”

(Андрић 1920: 21–22)

4 Удвајајући се и узајамно се пројектујући, знакови добивају различит семиотички статус. Али у тренутку када се та двослојна аутореференцијална структура формира – разлика се одмах и укида, односно релативизира, те се успоставља однос потпуне еквиваленције: план садржаја може постати планом израза; предмет може постати знаком, а знак предметом; свет – текстом, а текст – светом (Ужаревих 2011: 246).

Непосредно после лирско-медитативне фазе књижевног развоја, кад је у другој књизи *Немири* (1920) актуализовао сублимност јединствене стварности данашњих победа као сутрашњих пораза⁵, Андрић ће ову опсесивну тематику као *повраћину слику* творачки илуминирати старозаветним извором архетипског набоја у причи „Победник” (1922). Андрићева кратка приповест „Победник” (1922), уврштена у постхумно обједињену целину књиге *Кућа на осами и друже пријоветике* (1976), знаковита је пролегомена у књижевнокритичку, есејистичку, историјску и приповедну актуализацију библијске нотираниости есенцијалне тематике онтолошког идентитета у симболизацији хронолошког пута – вођства и избављења „изабраног народа”. Илуминативна основа цитатности библијске приче актуализује се у психолошкој интроспекцији егзистенцијалне драме свети. Обухватност визије савладана је и у вештој фокализацији приповедне динамике, у синтетизованој призми историјског и митског искуства илуминативном цитатношћу старозаветне приче о сукобу младог Давида, слуге израелског цара Саула и будућег владара Израела, и Голијата као представника Филистејаца, народа који се детаљније не помиње у *Библији* (1950: 256).⁶ Хиперболом интензиван однос снаге и благости, мача и камена, силе и милости чистог и храброг пастирског срца од Господа изабраног сина слуге Јесеја Витлејемца, у Андрићевим приповедној цитатности поетски се продубљује непосредном актуализацијом Давидове самосвести и психолошке драме, која симболички повезује архетипску матрицу почетног простора канонизације изабраног вође са опалесцентним значењем повратне слике *победе* у савременом историјском тренутку. Као да се у експресионистички заокруженој завршној сцени јарког контраста – агона Давидове усамљене свести⁷ и славеничке масе, која његово измучено тело славодобитно узноси до царског олтара – прозира „кап отровног млека” победе и слава као „страшно сунце мученика” (Дучић 2001: 111):

„Одједном се у њему јави и букну свест и све претвори у неподносив бол и терет који је претио да смрви. [...] Ипак се све обавило – ко зна да ли за дуго времена или кратак час? – он се дигао и коракнуо, у огњу и омаглици, осећајући нечовечанску косу међу прстима и тежину одсечене Голијатове главе уз лево колена.

Никад земља није била тако тврда.

Наједном поче да разабере јеврејски поклич, продоран и избежљив и тежак тресак филистејског оружја које бежи.” (Андрић 1977: 135)

Опиљив траг „мрака у душама хероја” (од наклоности првог краља Израела Саула до његове потоње неутажене љубоморе и мржње), удваја се Давидовим сећањем на страшни приказ слава извесног победника (једног „добитника на тркама”), чиме се семантички потцртава радијалност повратне слике и семиотички продубљује агон, дуалност и контрапункт човековог егзистенцијалног положаја у друштвеном хијатусу победе и пораза, у души мисленој израелског и јудејског краља, праведника, војсковође и уметника:

„Сећа се да је у општем удивљењу и заносу, видео победничког тркача пуна прашине која се од зноја претворила у благо, крвавих ногу, набреклих дамара, беспомоћно раширених руку и отворених уста, са лицем самртно жутим, пуним бразда и са очима

5 Реминисцентност на филозофију живота Волта Витмена (1819–1919), о чијем делу је Андрић писао у *Књижевном јузу*, 1. 8. 1919. године (Андрић 1977б: 157–165).

6 *Свето писмо Староз и Новога завјешта*, Прва књига Самуилова, 17. глава.

7 У делу се сагори, ослепи, оглухне и изгуби за све. Ко би рекао да је овако мрачно у душама хероја! (Андрић 1977в: 136)

које су у несвести тужно кружиле. Изгледало је као да је поклич хиљада само самилостан дар најнесрећнијем међу њима.” (Андрић 1977в: 137)

Између „деснице Господње”, срећног поклича занесених људи Израила (симболичког друштвеног контекста): „Најјачи нека царује!” и лајтмотивске мисли хероја и жртвеника – штуро се потцртава неумитност или дијалогична отвореност (процесуалност као смена крутих узуса) човековог хтења и тврдих закона постојања у генеративној рефлексiji као особеном рефренском стиху контапункта и градијације поетско-прозног записа:

„Никада земља није била тако тврда.” (Андрић 1977в: 135)

„Никада земља није била тако близу ни тако тврда.” (Андрић 1977в: 137)

Попут засвођеног моста као егзистенцијалног и есенцијалног (симболичког) лӯка људске луцидности и сублимног јединства, та *повратна слика* бива све већа и све снажнија уколико се пишчева уметничка моћ и мисаоност у све-прожимајућем болу прометејском снагом хуманистички усмеравала. „Двослојност једностраности” призваног света остварује се динамичном изменом понављања и сећања (путем сећања стиче се свест о понављању), извесном цикличном дијалектиком као животном игром противности које се потиру (између егзистенцијализма и релативизма). Процесуални преображај лирског у епско не сублимира се у епско-трагичном, већ као „епичар-мудрац” (Леовац 1999), Андрић ће митско-типским поступком оквирне приче (Андрић казује причану причу) у „Победнику” (1922) сублимирати суму и срж животних збивања али и цитатну основу онтолошке димензије претходнице („Изнад побједа”, 1920), где је вишезначност „света живота” свака вербална нијанса која отвара маневарски простор „алтернативним реакцијама на исти дјелић језика” (Иглтон 1987: 65). Латентном митологизацијом текста животопис је одређен парадигмом „догађа се оно што се већ догодило” (Цацић 1992: 168–178) у динамичној пулсацији два лица истог естетско-егичког значења сновидног, поетског, фантастичног и фантомског – „у бежању од нижег ка вишем”.

Генеалогija и непојамност зла – смисао човекове судбине

Пишчева креолизована спознаја историје није дата као историја дешавања и знања, него историја коју је сублимисала извесна мудрост, а ову поезија, са делотворним поступком епске, приповедачке ироније,⁸ која нам даје потребну дистанцу према предмету у митско-типском сликању (Леовац 1999: 168). Својим симпатијама писац се не удаљава много од драматичног историјског (и прототипског) полазишта, него га у прави час поетски преображава тако да митологизација текста постаје на флуидан начин део историјске стварности. Покрети душе, релативности и недогледности равнања људских судбина – исказани су оним испод свести пониклим мотивима који „на први поглед незнатни и неважни, постају средиште за разумевање читавих стања” (Богдановић 1981: 67; према Богдановић 1931) у трагању за детерминантама психолошких полуга историјске и индивидуалне стварности као сржне конкретности и поетске веродостојности.

Актуализација сећања на детињство сублимно и сржно прожима наративну потку изведену нијансираном онтологизацијом дечје игре у Андрићевој причи „Деца” (1935). Причу одликују прецизно уочени и хумором прожети детаљи

8 Попут Томаса Мана, померајући узбуђење директног, исповедног у индиректни говор митема и поетема.

свакодневне дечје игре „сурових жеља”, који прерастају у пасаже о страху, болу и раној спознаји тврдих закона подељеног света. Посредујући наративни оквир у духу објективног приповедања, актуализованим сећањем на детињство наратора – „нашег друга, проседог инжењера”, писац нас уводи у свет дечјег несташлука у времену сакралности, у издвојеним данима Страдалне недеље и током обележавања Великог четвртка – као семиотичким премисама удвојеног знака јединственог евхаристијског лика (Пасхалне и Тајне вечере).⁹ У сећању наратора то време је обележено одласком његових другова у суседну махалу ради туче са јеврејском децом, а „на те експедиције ишло се само неколико пута преко године, редовно о нашим или јеврејским празницима” (Андрић 2017: 244). Нагли преображај дечје игре (трк, протрчавање, тољага, летва и гумена цев) од наговештаја покрета који води у ново и непознато, у предворје узбудљивог и страшног света „у ком се носи кожа на пазар” – у сурову егзистенцијалну игру као семиозу дубљих антрополошких (не)препознавања – исказује се кроз дечаково преступништво (не удара и пушта јеврејског дечака да побегне и тако га избавља од својих другова) и отпадништво од правила дружине као симболичког корелатива ширег социјума матичне средине. Тако се тренутак распомањене дечје игре драмски предочава као архетипско стање раслојеног света, откривајући ране болове, болна чуђења и дуге патње, знакове (не)спознавања, агоналности, антагонизма, мржње и незнања – и одговорне љубави у подвојености и јединству библијског топоса.

Управо у преображају и приближавању дискурсне полифоније ка интерпретативном обухвату различитих наратива (историје, приче, мита, личности писца) може се актуализовати приповедна, есејистичка и антрополошка синтеза приче „Писмо из 1920. године” (1946). Стваралачка равнотежа хомодијегетичког и хетеродијегетичког приповедања остварује се у особеној дијалогичности наративних светова и динамичној измени фокализатора, где се оквирна нарација илуминативно бремену у жанровском раслојавању дискурса ауторског криптограма (приповедача) и свепрожимајуће (медијантне и међукултурне) свести сарајевског пријатеља, лекара, интелектуалца и докторског сина – покрштеног Јеврејина Макса Левенфелда. Случајни послератни сусрет пријатеља на железничкој станици у Славонском Броду 1920. године отвара приповедну ситуацију као епистолау полемичког наратива, есејистичку и антрополошку студију – и драму свести:

„Човек који седи поред мене мој је давнашњи познаник и пријатељ кога сам за последњих пет-шест година изгубио из вида. Зове се Макс Левенфелд, лекар и лекарски син. Радио се и одрастао у Сарајеву. Отац му је као млад лекар напустио Беч и настао се у Сарајеву, где је стекао велику праксу. Пореклом су Јевреји, али већ одавно покрштени. [...] Заједно смо ишли у сарајевску гимназију, само што је он био за три разреда преда мном, што у тим годинама значи много. [...] Тада између нас није било додира. Све нас је делило – године, изглед и навике, имовно стање и друштвени положај наших родитеља.” (Андрић 2017: 314)

Хронотоп сусрета израста у динамичну основу нараторове реминисцентности на младост, узоре и задивљеност коју је осећао у интелектуалној и хуманистичкој инспиративној снази гимназијских друговања и полемичких разговора. Дијалогичност уметничких и мисаоних светова остварена је особеном

⁹ Пасхална вечера као обележавања јеврејског пророка Елијаха (Илије), знаковитог весника долашка Месије и јеврејског спасења и истовремено актуализовање евхаристије као најсветијег канона хришћанске цркве (*Библија* 1950: 31, Јеванђеље по Матеју, глава 26: 26–28) – уцртава се наративним иктусом као подтекстуална кодираност збиљских детаља дечје игре и ауторфлексивности нараторовог коментара.

апотеозом Гетеовог *Прометјеја*, у илуминативној цитатности и знаковитој издвојености стихова које Макс чита свом млађем пријатељу – у младалачком заносу, оживљеном пркосу и самосвојности прометејске мисли (*Ево ме где седим, стварам људе / по својој слици, / род мени раван, / да тврди, да плаче, / да ужива и да се радује, / и да се не осврће на тебе, / као ни ја!* – Андрић 2017: 316).

Као епистоларна основа приповедне прозе настале непосредно после Другог светског рата (1946, *Прељед*, Сарајево), „Писмо из 1920. године” својим поетички иманентним наративним оквиром психолошког, реалистичког и симболичког усмеравања дискурсне полифоније, тежи ка поетској духовности амбиваленције, парадокса, оксиморона, (по)етичке дијалогичности и антрополошке удвојености, која не само да је била „изворна и аутентична црта пишчеве психологије и његова карактера” (Палавистра 1992: 141), већ се овде исказује као генеративна матрица и повратна слика ауторског криптограма и потиснутог сопства (у Максовом цитирању и животном сведочењу древног латинског правила: *Non est salus nisi in fuga*¹⁰). Семантички склопљен сегмент парадокса, ироније и сете огледа се у завршном самеравању жртвености прометејског хуманизма и (ауто)рефлексивности нараторовог коментаторског пасажу у епилогу или судбинској предестинацији правдољубивог искушеника – Макса Левенфелда:

„Кад је у Шпанији почео грађански рат, он је напустио све и отишао као добровољац у републиканску војску. Организовао је превијалишта и болнице, прочуо се својом ревношћу и знањем. Почетком 1938. године налазио се у једном малом арагонском градићу чије име нико од наших није умео право да изговори. На његову болницу извршен је ваздушни напад у по бела дана и он је погинуо заједно са готово свим својим рањеницима.

Тако је завршио човек који је побеђао од мржње.” (Андрић 2017: 322)

Поетика наслова симболички премешта читалачко искуство у прецизну историјску сферу после Првог светског рата, али истовремено нотира тренутак објаве приповетке (1946) као драмски потцртану иронију повратне слике страдања у јединственој топонимији града, те семиотички бремену онтолошку позицију документарности хуманистичким идеализмом и животним епилогом Макса Левенфелда у снажном контрасту архетипске прометејске наде младог човека и трагизма историје као филозофије модернистичке скепсе.

Изван сваке идеолошке мимикрије, лик Макса Левенфелда, ситуиран у једном друштвеном хијатусу¹¹ као портрет јунака у психолошкој, етичкој и идентитетској профилираности – исказује се у непатвореном луку – од прометејске оданости узусима хуманистичког идеализма до слободарске жртвености новог европског нараштаја. У жанровским обрисима писма као дијалогске нарације двојице гимназијских пријатеља, Максова Другост исказује се у хибридности завичајног и стеченог религијског идентитета (друга домовина покрштеног Јеврејина), а у контексту слојевитих етника босанске домицилности потцртава се трајним одредницама: *Швајце, дошљак, чифуџски куфераш*. Судбина јунака идеалисте, оданог прометејском миту и хуманистичким налозима европског просветитељства и рационализма, а разочараног у човека и човечанство после драматичног искуства касапнице Првог светског рата, појављује се као стална Другост модерног милитаристичког устројства света, али и у односу на нормативни поредак

10 Стара латинска изрека: *Само је у бежању сјас* (или: *Нема сјаса осим у летју*).

11 Како запажа Макс Левенфелд у писму о Босни као *Другој домовини*: „Између разних вера јазови су тако дубоки да само мржња успева понекад да их пређе” (Андрић 2017: 321).

„босанских” идентитета позицијом унутрашње друштва (унутрашњег странца), која једина може својим свеукупним хуманистичким потенцијалом критички сагледати друштвене норме идентитетског хијатуса босанских народа и владајуће хијерархије. Макс Левенфелд рођењем нужно прелази преко свих идентитетских граница и досеже облик космополитског идентитета – између колоса историјске трагике и хуманистичке утопије, мржње и прилежности, особене слубљености са светом у великом утопијском сну прометејског алтернитета.

Живот као демонска игра: приповедач-посматрач и епичар-мудрац

Оквир двослојности (двослојне једностраности) на којој се склапају два тако антиподна, а ипак блиска стилска прожимања парадокса, ироније и сете, развијен је и у драмском крешенду потоњих приповедних ситуација – кроз сраз ликова као носилаца двоструке маргинализације и патолошких девијација. Социолошки оквир одбачености као генеративна матрица зла и злочина, крвника и жртве – актуализован је егзистенцијалном физиономијом страха, нацистичког погрома, пљачкашког и убилачког усташког похода Стјепана Ковића и самртног плеса јеврејског жртвеника Мента Папа („Бифе Титаник”, 1950).

У уверљивој психолошкој атмосфери мале трошне сарајевске кафане, симболичког назива Бифе *Титаник*, као поетског сигнала драмски потцртане ироније и гротеске призване стварности, у „беди без дражи и сликовитости”, у бастрадности средњоевропске и блискоисточне амбијенталности као „архитектонском изразу живота без мисли и видика” (Андрић 2017: 543) – актуализоване су агоналне свести крвника и жртве – у мучној егзистенцијалној промашености ситног јеврејског крчмара и коцкара Мента Папа – порочног *Херцике*¹², последњег изданка породице Папо, чија се генеалогичка постојано провлачи кроз Андрићева дела (Џацић 1957: 183) и усташе Стјепана Ковића, који је приказан као „од детињства мучен и мучан човек”, „један од оних јалових и упуштених људи који нити вену нити сазревају” (Андрић 2017: 551), између осећања незнатности и ниже вредности и незајажљиве воље за моћним овладавањем и прогоном других. Двострукоост догађања (амбивалентност мита – могућност да се догађа у времену и изван времена) потцртава се драмским исказом природе човека, која је надмоћна у односу на животне мене и опстаје као посувраћени образац онтолошког одређења и у завршним сценама ратне драме као самртног плеса две недосегнуте људскости, изобличене, отуђене и огољене егзистенције, где је и тренутак смрти поетизован гротеском, трагиком, иронијом и сетом над демонском игром и надиграним човеком:

„Сутрашњим даном хоће Јеврејин да га завара, а он осећа да *сутира* не постоји за њега, да је везан за ову ноћ и за овог Јеврејина и да овде и сада треба да се покаже ко је и шта је Стјепан Ковић. [...] Не гледајући тачно где гађа, притискајући једнако грчевито окидач и држећи револвер, који је био на рафално паљење, невешто и далеко од себе, Стјепан засу мецима као грмљавином и муњама угао собе у коме је Менто неприродно и фантастично махао рукама, скакао и поигравао као да претрчава између муња и прескаче преко њих.” (Андрић 2017: 561)

Архетипска снага библијског призора *водопада* рајских осуђеника и прогнаника – „анђела који су покушали да се отму испод божје власти и да постану

12 Маркирана маргиналност и друштвена изопштеност лика експлицирана је у идентитетском препознавању и вредновању јеврејске заједнице: „Ништа горе бити не може од нашег човека кад се пропије и проневаљали” (Андрић 2017: 544).

богови” као застрашујућа опомена непрекинутог, силног *дажда*, структурно се надаје у повратној слици „Легенде о побуни” (1968–1969), на рацији илуминативне библијске матрице проклетства и прогона у одређењу неумитности људске судбине – на сакралном и онтолошком пресеку Андрића као наратора и *ејшчара-мудраца*¹³:

„Величина (и страхота) људске судбине није само у начину на који човек долази на свет ни у томе како се тешко бори за своје одржање, и како брзо одлази под земљу, губећи све своје и себе сама. Та величина и та страхота огледају се, чини ми се, исто толико у кобној снази човекове маште, у његовој способности да, тако ситан и слаб, пролазан и угрожен, замисли и истка светове и односе који су према њему исто оно што и океани, континенти и сазвежђа према зрну песка или кратковечном мехурићу на површини воде.” (Андрић 2017: 827)

Ови реторички модели помажу стварном читаоцу да постане део ауторске публике како би разумео иновације током прихватања могућности које наратив нуди. Као што Андрић воли да оствари „згуснути покрет” (Леовац 1999: 190), тако следствено жели да приповедачки прикаже сржну животну слику и смисао прошлог догађаја у епилошкој маркираности аутореференцијалног знака као „недостижној мудрости у сагледавању судбине човека у свету” (Велмар-Јанковић 2013: 55). Незнатним стилским преображајима догађај се тако премешта из актуелног историјског тренутка у онтолошку основу портрета народа, датог кроз хронотоп пута, јасно исцртаног пулсацијом архетипске слике човека-предводника и следства – *убоџоџ љука* као Лотикиних штићеника у роману *На Дрини ћуприји* (1945):

„Тако су, користећи се мраком спарне летње ноћи, прешли мост, са нешто ствари и болесним дечаком на ручним колицима, са куферима, и завежљајима у рукама. Лотика, Цалер, Дебора и Мина. После тридесет година сад је хотел био потпуно затворен и остао без живе душе у њему. Мрачан, начет још од првих граната, он је већ изгледао као давнашња рушевина. А они су већ изгледали првих корака преко моста, онако престарели или нејаки, сакати или угојени, кривоноги и ненавикли пешачењу, добили одједном изглед јеврејске сиротиње, јалних бегунаца који од памтивека обијају друмове по свету.” (Андрић 2017: 545)

Трагом идентитета повратне слике – чиниоци живљеноџ животиња у онтологизацији хронотопа града (синтетска исходишта)

У оквиру првог издања Андрићевих *Сабраних дела* (1963) појављује се под назнаком „други књижевни облици” и особен избор приповедачке и путописне прозе *Стазе, лица, њредели*, у тријадном јединству насловљених делова. Управо сећањем на *убоџу срећу* вишеградске стазе на којој је засновао своју мисао о богатству и лепоти створеног света (Андрић 1977а: 10), Андрић је у прву тематску целину „Стазе” (у допуњеном издању) уврстио два своја записа о Сарајеву, настала у непосредној хронолошкој близини: „Један поглед на Сарајево” (1953) и „На јеврејском гробљу у Сарајеву” (1954)¹⁴.

13 Запажено је да извори Андрићеве исконске и исполинске прозе нису гносеолошки, него онтолошки. Закључак је да ниједно знање није довољно добро и истинито ако не произилази из искушења и патње, из онога што егзистенција не зна о себи, а собом тумачи (Первић 1981: 135).

14 Самеравајући флуидност проживљених обриса живота („Новембарска сећања”, Андрић 1983: 54–55), говорећи о томе да море, земље, лица и утисци имају за њега боју и облик минулих доживљаја, Андрић луцидно запажа да су једино од тога изузети – Сарајево и Босна: „Њих се не сећам

У запису „На јеврејском гробљу у Сарајеву” Андрићу је у физиономији старог „гробља сарајевских сефарда на немилосрдној стрмини изнад Миљацке” – сагледао почетни простор и повратни иктус јеврејске „трагичне географије”, саткане од слова црног, плитко сеченог хебрејског записа на камену „са гордим ставом” и „тог дивног „материнско-маћехинског” шпанског језика као стамене „две шифре у дугој борби њихових живота” (Андрић 1977а: 138). Поетиком надгробних записа као особеном „поезијом гробаља за песнике живота” јер „смрт није поетичнија од живота”, писац реконструираше духовност егзистенције народа који још од 15. века, прогнан из Шпаније, лута и снатри по босанским постојбинама као „једна мала, силом прилика и навикама херметички затворена заједница у којој је било тешко стицањем, мучно чуваног и увек угроженог богатства и, много више, црне сиротиње” (Андрић 1977а: 136).

Андрићева (*свољашња*) слика Јевреја одређена је пишчевим трагањима за обрисима трајне запитаности *unde talum*¹⁵ у трагичној историјској предестинацији као митској задатости готово ритуалног одвијања антрополошког опстанка граничних идентитета Јевреја и Левантинца¹⁶ у босанској Другости – „као мало, издвојеног човечанства које грца под двоструким Источним грехом и које треба још једном да буде спасено и откупљено а нико не види како и од кога” (Андрић 2016: 196). У пророчком ишчекивању месијанског искупљења као вечном напору да се стигма несреће разобличи, потре и превазиђе – особена психологија *живљеног живота* обједињене жртве и мучитеља, прогнаног и прогонитеља – агонално се исказује као „*poussier humaine*, људска прашина што мучно промиче између Истока и Запада, не припадајући ниједном, а бијена од оба” (Андрић 2016: 195–196).

Враћајући се у послератним записима (*Стиазе, лица, предели*) особености-ма лирског говора из прве стваралачке фазе, актуализујући хронотоп града као антрополошки издвојену премису бића, Андрићева онтолошка слика потцртана је егзистенцијалном драмом народа који своју Другост мармира у односу на сложену идентитетску прожетост босанских идентитета – али и у односу на архетипску матрицу своје митско-историјске предодређености. Символички потенцијал хронотопа града генерише се и врхуни у амбивалентности највећих туга и тријумфа цивилизације, у згуснутој збиљи антрополошког каледоскопа попут хијатуса хебрејско-шпанско-„босанско”-турског културног идиома у егзистенцијалном дрхтају и замуцкивању (пред француским конзулом) старог Саламона Атијаса, травничког трговца кожама, шпанског Јеврејина „који не зна ниједан језик овог света како треба, а и кад би их све знао не би му ништа користило, јер му ни у колевци нису дали да гласно плаче, а камоли у животу да слободно и јасно говори” (Андрић 2016: 314).

У историји и традицији (препознатљивој цикличности и радијалности) Андрић тражи *извесности* животних граничника (Јасперс) као симболичке узусе народа који је одувек „хтео да живи, и увек су им у току њихове тешке историје отимали понешто од живота” (Андрић 1977а: 137). У том процесу препознају се удаљени делови јединствене стварности „изабраног народа”, творачки повезани

јер их никад нисам ни заборавио, они стоје трајни и стварни преда мном, неизмењени и живи, јер не подлежу ни сили заборавља, ни магији сећања” (Андрић 1983: 55).

15 Питање као генеративна матрица арапских, хришћанских и средњовековних јеврејских мистика: *Одакле извире зло?*

16 У реминисцентном пропламсају духа сугестивног левантинског лика – доктора Марија Колоње (*Травничка хроника*, 1945).

повратном сликом као илуминативном снагом *двослојног јединства* трагизма лепоте и зрна истине у досегнутој радијалности Мубијусове траке. У исходишту Андрићеве наративне полифоније прозире се криптограм приповедача као великог писца – а сам субјект (макар и као призвана рана „згашеног огњеног ја”) јесте исходна (мета)наративна инстанца (Женет), која коначно конструише дијалогски наратив као кохерентан дискурс – дајући причи смисао, али истовремено процесуално траје и као епифанија пуног говора на празно место истине у вавилонском шуму *алишеритшета* и *децентрираности* као парадоксалних залага јединства на граници светова и згаслим ивицама Бића – „јер самога себе не могу да познам” (Целаледин Руми, према Андрић 2016: 196). Андрићево приповедачко актуализовање антрополошких оквира јеврејске теме могуће је схватити као артикулацију етике, њеног сједињавања са естетским, а аутономна етика субјекта (и књижевности) могућа је као аутономна етика Другог, кога субјект текста посредује бивајући такорећи „етички неутралан” (Кордић 2011: 96) оног тренутка кад се свепрожимајући бол „огњеног ја” и личности-патника, личности-посредника и личности-приче обједине у Андрићевој недостижној мислености, загледаној у несхватљиву људску историју и истинску судбину човекову – „од патње, кроз патњу, до смирења” (Велмар-Јанковић 2013:56).

ЛИТЕРАТУРА

- Андрић 1918: I. Andrić, *Ex Ponto*. Zagreb: Književni jug.
- Андрић 1920: I. Andrić, *Nemiri*, Zgreb: Naklada St. Kugli.
- Андрић 1920: I. Andrić, *Ex Ponto*, Beograd: S. V. Cvijanović.
- Андрић 1946а: И. Андрић, Писмо из 1920. године, *Прећлед*, год. 1, књ. 1, св. 1 (мај 1946), Сарајево, 27–35.
- Андрић 1946б: I. Andrić, Noćni razgovor 1941, *Napredak*: hrvatski narodni kalendar, god. 36 (1946), Sarajevo, str. 120.
- Андрић 1955: Isak Samokovlija (predgovor slovenačkom izdanju Samokovlijinih pripovjedaka), *Život*, god. 3, Sarajevo, 97–99.
- Андрић 1961: И. Андрић, *Записи о Гоју*, Нови Сад: Матица српска.
- Андрић 1963: И. Андрић, *Знакови: приповетке*. Београд: Просвета; Загреб: Младост; Сарајево: Свјетлост; Љубљана: Државна založba Slovenije; Скопље/Скопје: Мисла.
- Андрић 1975: I. Andrić, *Ex Ponto*, Beograd: Univerzitetaska biblioteka „Svetozar Marković” (reprint izdanje).
- Андрић 1976: I. Andrić, Ivo, *Umetnik i njegovo delo. Sabrana djela Ive Andrića*, Sarajevo: Svjetlost; Zagreb: Mladost; Beograd: Prosveta; Ljubljana: Državna založba Slovenije; Skoplje/Skopje: Misla.
- Андрић 1976: И. Андрић, *Ex Ponto*, *Немири, Лирика. Сабрана дела Иве Андрића* / приредили Радован Вучковић, Мухарем Первић, Вера Стојић, Петар Џацић; књ. 11, Београд: Просвета; Загреб: Младост; Сарајево: Свјетлост; Љубљана: Државна založba Slovenije; Скопље/Скопје: Мисла.
- Андрић 1977а: И. Андрић, *Спазе, лица, предели. Сабрана дела Иве Андрића*, књига X, Београд: Просвета; Загреб: Младост; Сарајево: Свјетлост; Љубљана: Државна založba Slovenije; Скопље/Скопје: Мисла.

- Андрић. 1977б: И. Андрић. *Историја и легенда: есеји I. Сабрана дела Иве Андрића*, књ. XII, Београд: Просвета; Загреб: Младост; Сарајево: Свјетлост; Љубљана: Државна založba Словеније; Скопље/Скопје: Мисла.
- Андрић 1977в: И. Андрић. *Кућа на осами и друге приповећке. Сабрана дела Иве Андрића*. Књига XV, Београд: Просвета; Загреб: Младост; Сарајево: Свјетлост; Љубљана: Државна založba Словеније; Скопље/Скопје: Мисла.
- Андрић 1977г: И. Андрић. *Историја и легенда. Сабрана дела Иве Андрића*, књ. XII, Београд: Просвета; Загреб: Младост; Сарајево: Свјетлост; Љубљана: Државна založba Словеније; Скопље/Скопје: Мисла.
- Андрић 1981: И. Андрић. *Ex Pontis; Немири; Лирика*, допуњено издање, *Сабрана дела Иве Андрића* књ. 11, Просвета; Загреб: Младост; Сарајево: Свјетлост; Љубљана: Државна založba Словеније; Скопље/Скопје: Мисла.
- Андрић 1983: I. Andrić. *Staze, lica, predeli*, dopunjeno izdanje, knj. 10, Sarajevo: Svjetlost; Beograd: Prosveta; Zagreb: Mladost; Ljubljana: Državna založba; Skoplje/Skopje: Mislа; Titograd: Pobjeda.
- Андрић 1994: И. Андрић. *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*: прево и приредио за штампу З. Константиновић: разговор: Р. Вучковић, Београд: Просвета.
- Андрић 1994: И. Андрић. *На сунчаној страни*. Нови Сад: Матица српска.
- Андрић 1998: И. Андрић. *Поезија*, А. Јерков (прир.), Сремски Карловци: Каирос.
- Андрић 2015: И. Андрић. *Буне и немири*. Београд: Службени гласник.
- Андрић 2016: I. Andrić. *Travnička hronika, Romani*, Beograd: Laguna.
- Андрић 2017: I. Andrić. *Priče*. Beograd: Laguna.
- Абот 2009: Н. Porter Abot. *Uvod u teoriju proze*, Beograd: Službeni glasnik.
- Бахтин 1986: М. Бахтин, *Литературно-критическе студије*, Москва: Художественная литература.
- Бахтин 1988: М. Bahtin. *Jedinstvo hronotopa, Polja*, (1988), 355, Novi Sad, 354–357.
- Бахтин 1991: М. Bahtin. *Autor i junak u estetskoj aktivnosti*, Novi Sad: Bratstvo-Jedinstvo.
- Бахтин 2013: М. Бахтин, *Естетика језичког стваралаштва*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижевна Зорана Стојановића.
- Библија 1950: *Библија. Свето писмо. Стари завјет*, прево: Ђ. Даничић, *Нови завјет*, прево: В. Стефановић Караџић, Њујорк – Лондон: Савет библијских друштва.
- Богдановић 1981: М. Bogdanović. *Приповећке Ive Andrića*, u: В. Milanović (ur.), *Ivo Andrić u svjetlu kritike*, Sarajevo: Svjetlost, 62–69.
- Велмар-Јанковић 2013: С. Велмар-Јанковић, *Сродници*, Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.
- Вучковић 2006: Р. Вучковић. *Андрић: паралеле и рецепција*. Београд: Свет књиге.
- Вучковић 2009: Р. Вучковић, *Паралеле и укривања*, Нови Сад: Матица српска.
- Вучковић 2011: Р. Вучковић, *Велика синтеза о Иви Андрићу*, Београд: Алтера; Ниш: Филозофски факултет.
- Гадамер 2011: Н. G. Gadamer. *Istina i metoda*, Beograd: Fedon.
- Делез 2010: Ž. Delez. *Razlika i ponavljanje*, Beograd: Fedon.
- Дучић 2001: Ј. Дучић, *Пет кругова*, Нови Сад: Orpheus.
- Женет 2002: Ž. Ženet. *Figure V*, Novi Sad: Svetovi.
- Живковић 1994: Д. Живковић, *Европски оквири српске књижевности*, Београд: Просвета.

- Иглтон 1987: Т. Eagleton, *Književna teorija*, Zagreb: SNL.
- Јакобсон 1978: R. Jakobson, *Ogledi iz poetike*, Beograd: Prosveta.
- Јасперс 2000: К. Јасперс, *Филозофска вера*, Београд: Плато.
- Јеремић 1999: Љ. Јеремић, *На Дрини ћуприја – Андрићева вечна задужбина*, у: Р. Вучковић (ур.), *Зборник о Андрићу*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Ковач 2012: Z. Kovač, *Andrićev dijaloški narativ o modernizaciji*, у: Z. Lešić (ur.), *Međunarodni naučni skup Ivo Andrić – 50 godina kasnije*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 81–95.
- Кољевић 1978: Н. Кољевић, *Иконоборци и иконобраниоци*, Београд: Просвета.
- Кољевић 2007: С. Кољевић, *Вавилонски изазови: о сусретима различитих култура у књижевности*. Нови Сад: Матица српска.
- Кољевић 2009: С. Кољевић, *Огјеци речи*, Београд: Службени гласник.
- Кордић 2011: R. Kordić, *Etika književnosti*, Beograd: Službeni glasnik.
- Леовац 1999: С. Леовац, *Есеји о српским писцима*, Београд: ДМП; Сарајево: Ослобођење; Бања Лука: Књижевни атеље.
- Леовац 2000: С. Леовац, *Разматрање о књижевности и уметности*, Бања Лука – Београд: Глас српски: Књижевни атеље.
- Лешић 2012: Z. Lešić, *Pripovjedač Ivo Andrić*, у: Z. Lešić (ur.), *Međunarodni naučni skup Ivo Andrić – 50 godina kasnije*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 53–73.
- Ловреновић 2012: I. Lovrenović, *Andrić kao naše ogledalo*, у: Z. Lešić (ur.), *Međunarodni naučni skup Ivo Andrić – 50 godina kasnije*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 13–17.
- Милутиновић 2012: Z. Milutinović, *‘Niti mogu da rastumačim, niti da zaboravim’: Andrić, zlo i moralistička kritika*, у: Z. Lešić (ur.), *Međunarodni naučni skup Ivo Andrić – 50 godina kasnije*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 17–27.
- Милутиновић 2018: Z. Milutinović, *Bitka za prošlost – Ivo Andrić i bošnjački nacionalizam*, Beograd: Geopoetika.
- Мукарџовски 1987: J. Mukaržovski, *Struktura, funkcija, znak, vrednost*, Beograd: Prosveta.
- Нојман 2011: I. Nojman, *Istok u formiranju evropskog identiteta*, Beograd: Službeni glasnik.
- Ораић Толић 1990: D. Oraić Tolić, *Teorija citatnosti*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Палавестра 1992: П. Палавестра, *Књига о Андрићу*. Београд: БИГЗ: Српска књижевна задруга.
- Палавестра 1998: П. Палавестра, *Јеврејски писци у српској књижевности*, Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Первић 1981: М. Pervić, *Priponetke Ive Andrića*, у: В. Milanović (ur.), *Ivo Andrić u svjetlu kritike*, Sarajevo: Svjetlost.
- Рикер 2004: П. Рикер, *Сопство као друџи*, Београд: Никшић: Јасен.
- Секулић 1999: И. Секулић, *Исток у приповеткама Ива Андрића*, у: Р. Вучковић (ур.), *Зборник о Андрићу*, Београд: Српска књижевна задруга, 31–44.
- Ужаревић 2011: J. Užarević, *Möbiusova vrpca: knjiga o prostorima*, Beograd: Službeni glasnik.
- Хајдегер 2013: М. Hajdeger, *Bitak i vrijeme (odlomci)*, Podgorica: Oktoih; Beograd: Štampar Makarije.
- Црњански 1999: М. Црњански, *Иво Андрић: Ex Ponto*, у: Р. Вучковић (ур.), *Зборник о Андрићу*, Београд: Српска књижевна задруга, 3–13.

Џацић 1957: П. Џацић. *Иво Андрић: есеји*. Београд: Полит.

Џацић 1992: П. Џацић. *Митско у делу Иве Андрића. Храстова града у каменој капији*, Београд: Научна књига.

Шутић 1994: М. Шутић, Покушај сагледавања основних елемената Андрићеве естетике, у. М. Шутић (ур.), *Андрић у светлу естетике*, Београд: Институт за књижевност и уметност. Задужбина Иве Андрића, 29–72.

Шутић 2010: М. Шутић, *Трагање за методом*, Београд: Службени гласник.

Шутић 2017: М. Шутић, Апотеоза херојства (Иво Андрић и Млада Босна), *Књижевна историја*, год. 49, бр. 161 (2017), Београд, 105–132.

PROCEDURAL SPIRITUALITY OF THE JEWISH THEME IN ANDRIĆ'S POETICS (OF TRUTH) AS A TYPE OF ONTOLOGIZING THE CHRONOTOPE OF THE CITY

Summary

The paper seeks to explore the procedural spirituality of Jewish themes ("the long struggle of their lives") in the ontologizing of Andrić's romantic vision of Bosnian national identities and the (post)modernist immanence and hermeneutics of Being. In the narrative and essayistic discourse, the cyclic creation of the aesthetic Being is actualized in the illuminative matrix of the Sarajevo chronotope. The ontological premises of the Old Testament: historical, psychological, those related to identity, gender, and the marginal aspect of characterization in the poetic spirituality of the procedural form of Andrić's discourse are explored – from expressionist lyrics, illuminative citations, Biblical legends in "Pobednik" – "The Winner" (1922) to the reminiscence of suffering in the ontologizing of historical relief and sarcastic anti-utopia ("Na jevrejskom groblju u Sarajevu" – "At the Jewish cemetery in Sarajevo", "Pismo iz 1920" – "Letter from 1920", "Ljubav u kasabi" – "Love in the town", "Bife Titanik" – "Buffet Titanic") in Andrić's explicit and implicit "poetics of details" as a pattern and symptom of isolation and generality in the ontologizing of Balkan history and the eschatological vision. That is why Sarajevo was an obsessive topic for Andrić. He began and finished his literary work with it – from the origin of the first short story "Put Alije Đerzeleza" – "The Travel of Alija Đerzelez" (1920), "Mustafa Madžar" (1923), "Mara milosnica" – "Marry the Merciful" (1926), "Smrt u Sinanovoj Tekiji" – "Death in Sinan's Tekke" (1932) to the last two, during his life unpublished works, *Omer-paša Latas* (1976) and the collection of short stories *Kuća na osami* – *The Secluded House* (1976), which are connected to Sarajevo via their plot and heroes (Vučković).

Keywords: Andrić, poetics of detail, poetic spirituality, procedural form, Jews, ontological, (aesthetic) Being

Sanja V. Golijanin Elez